

Faiq Ələkbərlı
AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

19-20-ci əsrlərdə yaşamış Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin Türkcülük və Turançılıqla bağlı görüşlərinin geniş şəkildə şərhinə ehtiyac vardır. İlk növbədə, burada 19-cu əsrdə yenidən turançılıq və irançılıq məsələsinin elm və siyasətdə aktuallaşmasına aydınlıq gətirməyə çalışılıb. Belə ki, turançılıqla irançılıq ideyalarına müraciət edən Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərindən çoxu birincini müdafiə etdikləri halda, ancaq onlardan ikinci ideyanı dəstəkləyənlər də olmuşdur. Məsələn, farslaşdırılmış "şialilik" kimliyi-fars şialiliyi və ideallaşdırılmış "İran mədəniyyəti" kimliyi, son iki əsrdə Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin (M.F.Axundzadə, Z.Marağayi, M.Ə.Talıbzadə, S.H.Tağızadə və b.) bir qisminin "İranlı"; "İran" anlayışlarına müsbət yanaşmasının əsas amilləri olmuşdur. Azərbaycan türklərinin çoxunun (A.A.Bakıxanov, H.Zərdabi, A.Şaiq, H.Cavid, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədov, M.Sadiq Aran, H.Nitqi, M.T.Zehtabi və b.) isə Türkcülük, Turançılıq anlayışlarını özünə doğma hesab etməsinin mahiyyətində: Türk adət-ənənələri, Türk dili, Türk-Turan mədəniyyəti, Azərbaycan türkcülüyü ideyaları dayanmışdır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türkləri arasında İrançılıq və Turançılıq ideyalarına olan münasibət özünün ən pik nöqtəsinə çatdı. Belə ki, bu dövrdə Türk aydınları irançılıq və turançılıq ideyalarından hansının onlara daha çox doğmalığını, eyni zamanda İran və Turan anlayışlarının vətən, tarix, etnik kimlik, mədəniyyət anlamında hansı mahiyyəti daşmasını daha çox dərk etməyə başladılar. Həmin dövrdə çar Rusiyasının işğalı altında yaşayan Quzey Azərbaycan Türk aydınlarının əksəriyyəti Türklük, Turan ideyasını daha çox mənimsədikləri halda, Qacarlar dövlətinin əsas ulusu olan türklər, o cümlədən Güney Azərbaycan Türk aydınlarından bəziləri onlara məxsus olan bu dövləti əldə saxlamaq üçün, ya da Qərb ideologiyasının təsiri altında bir müddət turançılıqla yanaşı, "iranlılıq" ideolojisini də müdafiə etmişlər. Ancaq müəyyən bir zaman kəsiyindən sonra Güney Azərbaycan Türk aydınlarının da böyük çoxu Turançılıq məfkurəsinə müdafiə etmişlər.

Qacarlar dövlətinə qarşı aparıldığı müharibələrin (1804-1813, 1826-1828) nəticəsi olaraq Azərbaycanın bir hissəsini ələ keçirən çar Rusiyası XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq işğal altında tutduğu həmin coğrafiyada yaşayan türklərin assimilyasiyasına başla-

dı. Bu məqsədlə çar Rusiyası ideoloqları "tarixi-coğrafi Azərbaycan"ın iki hissəyə bölünməsinə sonra Quzey Azərbaycan türkləri ilə Güney Azərbaycan türklərini biri-birindən ayırmaq siyasətini ortaya atdılar. Bunun üçün də çar Rusiyası işğal etdiyi Quzey Azərbaycanda yeni bir "xalq" formalaşdırmaq yolu tutaraq onu Qacarlardan tərkibində qalmış Güney Azərbaycan türklərinə qarşı qoydular. Məhz bu niyyətlə Quzey Azərbaycan türklərini "tatar" adlandıran çar Rusiyası ideoloqları Güney Azərbaycan türklərinə isə bilərəkdən "persian" ya da fars adlandırdılar. Şübhəsiz, belə bir siyasət çar Rusiyası qədr Türk Qacarlar dövlətinə məkrli yollarla ələ keçirmək istə-

də türk dillərinin birində danışmalarına baxmayaraq etnik anlamda farsdan dönməyə və ya farsdilliləşməyə halda, Quzey Azərbaycan ya da "Zaqafqaziya"nın müsəlman əhalisi də "tatar dili"ndə danışan yarım fars, yarım türk, yarım moğol olub mələz bir xalq idi.

Bizcə, Səfəvilər dövründə daha çox türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri ilə "şialilik" dini ideoloqları adı altında "din-məzəhb qaradaşlığı" qılığına girən farsdilliləşdirilmiş "İranlılar, Qacarlardan başlayaraq "İran və İranlılıq" adı altında ortaq vətən və ortaq dövlət ideyasını daha çox mənimsəmişdir. Burada əsas məqsəd türklərin din-məzəhb (şialilik) həssaslığından sui-istifadə etdikləri kimi, eynilə ortaq

(özəlliklə, 1828-ci il 10 fevral Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra) çar Rusiyasının Azərbaycan türklərinin iki yerə bölünməsi, üstəlik həmin xalqın bir hissəsinin farslaşdırılması/ iranlılaşdırılması, digər hissəsinin isə ruslaşdırılması prosesində Mirzə Fətəli Axundzadə, Zeynalabdin Marağayi və başqaları az-çox dərəcədə iştirak etmişlər. Başqa sözlə, onlar Azərbaycan türklərinin milli kimliyi, milli dili, milli tarixi, milli mədəniyyəti kimi məsələlərdə daha çox rusiyaçıların və irançılıqların mövqeyinə yaxın olublar. Özəlliklə, M.F.Axundzadə, Zeynalabdin Marağayının Rusiyanın təbəələri olmalarına baxmayaraq irançılıq, farsçılıq ideyalarını təbliğ etmələ-

Zeynalabdin Marağayi də çar ideoloqlarının təsiri altında etnik soyunu kürdlərə bağlayaraq "İbrahim bəyin səyahətnaməsi" əsərində (o, bu kitabını çar Rusiyasının təbəəsi olduğu dövrdə yazmışdır) "İran" və irançılıq ideyalarını təbliğ etmişdir (Marağayi 2006, 29, 261).

Çox maraqlıdır ki, Axundzadələr, Marağayilər Qacarlardan Azərbaycan əyalətindən çar Rusiyasına gəlib onun təbəəliyini qəbul etdikdən sonra "irançılıq" ideyasına qarşı olduqları halda, onlardan fərqli olaraq 1828-ci ildən sonra Quzey imperiyasının müstəmləkəçiliyi altında yaşamağa məhkum olan Quzey Azərbaycan Türk aydınlarının çoxu "Azərbaycan"

Azərbaycan Türk Aydınlarının Turançılıq Fəlsəfəsi

anlayışını və onun müsəlman əhalisini Türklüklə izah etmişlər. Buna örnək olaraq A.A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvanini, H.Zərdabini, Q.Zakiri və başqalarını göstərə bilərik ki, onlar hər fürsətdə türklüklərini dəfələrlə ifadə etmişlər. Məsələn, Abbasqulu Ağa Bakıxanov bəlkə də sistemli şəkildə olmasa da, ancaq "Gülüstan-İrəm" tarixi əsərində Türk-Turan tarixinə və mədəniyyətinə işıq tutmağa cəhd göstərmişdir. O, bu tarixi əsərində Azərbaycanın qədim əhalisinin etnik mənşəyini və dilini qismən "Türk-Turan nəzəriyyəsi" üzərindən izah etməyə çalışmışdır. Bütövlükdə əsərin giriş hissəsində Türklərin dünya tarixinə necə çıxmasından bəhs edən Bakıxanov yazır ki, m.ö. 4-cü əsrin sonlarında Makedoniyalı İskəndərin ordusu Azərbaycandan keçərkən turanlılarla qarşılaşmışlar (Bakıxanov 2001, 36).

Ümumiyyətlə, A.A.Bakıxanov ilk əsərlərini doğma türk dilində yazdıqdan, H.Zərdabi çar Rusiyasında Türk dilində ilk Türk qəzeti "Əkinçi"ni nəşr etdikdən (Zərdabi 2005, 26), S.Ə.Şirvani şeirlərində Qurani-Kərimin Türk dilində nazil olmamasına təəssüfünü bildirdikdən (Şirvani 2005, 130) bir müddət sonra "Azərbaycan" anlayışının həm tarixi-coğrafi, həm də etnik anlamda türklüklə bağlılığını ilk dəfə irəli sürənlər də Quzey Azərbaycan Türk aydınları olmuşlar. Məsələn, Cəlal Ünsizadənin baş redaktor olduğu "Kəşkül" qəzetinin 1890-cı ilin noyabr ayında nəşr olunan "Əvam gəzmək - yuxu yatmaqı dedin?" adlı məqalədə "Azərbaycanlı" imzalı müəllif (çox güman ki, bu müəllif C.Ünsizadənin özüdür - F.Ə.) yazırdı ki, quzeyli-güneyli Azərbaycan türkləri rusların adlandırdığı kimi tatar deyil "Azərbaycan Türk milləti"dir (Ünsizadə, 1890, □ 15). Ünsizadələrlə eyni dövrdə yaşamış Məhəmməd Ağa Şaxtaxtılı da 1891-ci ildə həm "Kəşkül", həm də "Kaspi" qəzetlərində yazırdı ki, Qacarlardan məğlubiyyətindən sonra Rusiyanın işğalı altında qalan "Aderbedjan mahalı"nın indiki "Zaqafqaziya müsəlmanları" adlanan əhalisi etnik mənşə və dil etibarilə na tatar, nə də fars əmili ilə bağlıdırlar, onlar türkdürlər-Azərbaycan türkləri (Şaxtaxtılı 1891, N 93).

yən irançı qılığına girmiş farsdillilə ideoloqlar üçün də uyğun idi.

Bu anlamda 1828-ci ilə qədər bir olan Azərbaycan türklərinin milli kimliyinin, milli tarixinin, milli adının, milli mədəniyyətinin saxtalaşdırılması yolunda rus və ingilislə ideoloqlarının ortaq məxrəcə gəlmələri təsadüfi deyildi. Rusiya Quzey Azərbaycan türklərini Güney Azərbaycan türklərindən ayıraraq yeni "xalq" formalaşdırmaqla müstəmləkəçilik siyasətini möhkəmlətmək və əbədləşdirmək niyyəti güddüyü halda, ingilislərin himayə etdiyi irançı farsdillilə qüvvələr isə Qacarlar dövlətinin nüvəsi olan Güney Azərbaycan türklərini şialilik və irançılıq ideyalarıyla farslaşdırmaqla yeni dövlət yaratmaq istəyində idilər. Bütün bunları həyata keçirmək üçün də, türk düşmənləri ilk növbədə Azərbaycan türklərinin milli kimliyini saxtalaşdırmağa başladılar. Çar Rusiyası ideoloqlarının Quzey Azərbaycan türklərini "tatar", Güney Azərbaycan türklərini isə "persian", "farsdillilə" adlandırması Azərbaycan türklərinin milli kimliyinin saxtalaşdırılmasının başlanğıcı idi. Bu anlamda irançı, rusiyaçı ideoloqlara görə, Qacarlardakı "Azərbaycan əyaləti" daha çox tarixi-coğrafi anlamda "İran"ın qədim bir əyaləti olub Azərbaycanın türk əhalisi

dövlət ya da vətən ideyasıyla türklükdən tamamilə yayındırmaq olmuşdur. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, cümhurbaşqanı, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "İran türkləri" əsərində açıq şəkildə yazır ki, Qacarlar dövlətindəki türklər əsasən şialiliyin, qismən də "İran mədəniyyəti"nin təsiri altında xeyli dərəcədə farslaşmışlar, ya da iranlılaşmışlar (Rəsulzadə 2013/1, 19).

Bu nəzər nöqtəsindən yanaşsaq görərik ki, hələ 19-cu əsrdə Hind-Avropa mədəniyyətinin təsiri altında iranlılığı dəstəkləyənlər də (Mirzə Fətəli Axundzadə, Zeynalabdin Marağayi, M.Ə.Talıbov və b.), buna qarşı olub türklüyünü müdafiə edənlər də (A.A.Bakıxanov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani və b.) olmuşdur. Qeyd edək ki, çar Rusiyası tərəfindən Quzey Azərbaycan türkləri arasında özlərini "tatar", Güney Azərbaycan türkləri arasında "persian", "iranlı" adlandıranlara hər cür şərhit yaradıldığı halda, bu xəttə uymayanlar isə müxtəlif üsullarla cəzalandırılmışlar.

İrançılığın və Turançılığın ilk Azərbaycanlı-Türk mütəfəkkirləri...

Hesab edirik ki, 19-cu əsrdə